

Adam Kogut

 <https://orcid.org/0009-0002-6862-3039>
adamkogut1989@gmail.com

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie
 <https://ror.org/05sdyjv16>

Możliwość zaktualizowania apologetyki totalnej na przykładzie Wincentego Kwiatkowskiego argumentu „z kontrreakcji”

 <https://doi.org/10.15633/ps.29204>

Adam Kogut – magister teologii, student teologii fundamentalnej na specjalistycznych studiach teologicznych (licencjackich kanonicznych) na Uniwersytecie Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie oraz doktorant nauk teologicznych w Szkole Doktorskiej Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie.

Article history • Received: 28 Jan 2024 • Accepted: 29 Mar 2025 • Published: 30 Jun 2025

ISSN 1428-5673 (print) • ISSN 2391-6575 (online) • Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Abstrakt

Możliwość zaktualizowania apologetyki totalnej na przykładzie Wincentego Kwiatkowskiego argumentu „z kontrreakcji”

Przedmiotem artykułu jest proces aktualizowania apologetyki totalnej, czyli apologetyki chrześcijaństwa w ujęciu Wincentego Kwiatkowskiego. W części pierwszej autor omawia przebieg tego procesu, który miał miejsce w latach 1937–1972, po czym został przerwany. Wobec tego autor stawia pytanie, czy obecnie, po ponad pięciu dekadach, różne elementy apologetyki Kwiatkowskiego mogłyby zostać zaktualizowane. W części drugiej autor stawia hipotezę, że jeden z takich elementów, mianowicie argument „z kontrreakcji” na rzecz wiarygodności historycznej ewangelii, mógłby zostać obecnie zaktualizowany, ponieważ we współczesnych badaniach naukowych można znaleźć źródła i spostrzeżenia, które na to pozwalają. Następnie autor poddaje postawioną hipotezę weryfikacji poprzez zestawienie ze sobą argumentu „z kontrreakcji” oraz badań historycznych z ostatnich lat. W ten sposób zostają nakreślone podstawy dla rozpoczęcia dyskusji nad możliwością aktualizacji apologetyki totalnej w dzisiejszych czasach.

Słowa kluczowe: apologetyka totalna, Wincenty Kwiatkowski, Warszawska Szkoła Apologetyczna

Abstract

The possibility of updating the total apologetics as exemplified by Wincenty Kwiatkowski's argument "from counter-reaction"

The article examines the process of updating the total apologetics—the type of apologetics of Christianity developed by Wincenty Kwiatkowski. In the first part, the author discusses the course of this process, which took place from 1937 to 1972 and was then interrupted. Therefore, the author asks whether various elements of Kwiatkowski's apologetics could, after more than five decades, now be updated. In the second part, the author hypothesizes that one such element, namely, the argument “from counter-reaction” regarding the historical credibility of the gospels, could currently be updated, as contemporary scholarship offers sources and insights that make this possible. The author then verifies this hypothesis by juxtaposing the argument “from counter-reaction” with the recent historical research. In this way, the article establishes a foundation for initiating a discussion about the possibility of updating Kwiatkowski's work in the present day.

Keywords: total apologetics, Wincenty Kwiatkowski, Warsaw Apologetic School

Apologetyka totalna to nazwa odmiany apologetyki chrześcijaństwa autorstwa Wincentego Kwiatkowskiego – księdza katolickiego, profesora i rektora Akademii Teologii Katolickiej w Warszawie w latach 1956–1965¹ – zdefiniowana przez niego jako „systematyczne i krytyczne poznanie samoobrony podstaw historycznych chrystianizmu jako religii objawionej z punktu widzenia aksjologicznego zarówno w sensie przedmiotowym, jak i podmiotowym”².

Przedmiotem artykułu będzie proces aktualizowania apologetyki totalnej, który zostanie ujęty pod kątem jego historycznego przebiegu w latach 1937–2024 oraz pod kątem perspektywy na przyszłość. Artykuł będzie się składał z dwóch części.

W części pierwszej, na podstawie wybranych publikacji Kwiatkowskiego oraz innych badaczy, zostaną przedstawione podstawowe informacje na temat apologetyki totalnej oraz zostanie pokazane, że apologetyka ta była aktualizowana jedynie w latach 1937–1972 (czyli od momentu jej powstania aż do śmierci autora), po czym proces ten został przerwany, zaś obecnie nie ma na ten temat już nawet dyskusji – ani w polskich, ani w zagranicznych kręgach naukowych. W związku z tym zostanie zadane następujące pytanie: Czy obecnie, po ponad pięćdziesięciu latach, różne elementy apologetyki totalnej mogłyby zostać zaktualizowane? Dalej, w toku wywodu, za zasadną zostanie uznana następująca hipoteza: Obecnie różne elementy apologetyki totalnej mogłyby zostać zaktualizowane, ponieważ we współczesnych badaniach naukowych można znaleźć źródła i spostrzeżenia, które na to pozwalają. Jeżeli zaś chodzi o metodę, za adekwatną do zweryfikowania tak sformułowanej hipotezy zostanie uznana metoda polegająca na zestawieniu poszczególnych elementów apologetyki Kwiatkowskiego oraz odpowiadających im tematycznie badań naukowych z ostatnich lat.

W części drugiej powyższa hipoteza zostanie jednak zawężona – z różnych elementów apologetyki totalnej do tylko jednego, przykładowego –

1 Na temat życiorysu Kwiatkowskiego zob. np. T. Gogolewski, Ks. prof. dr Wincenty Kwiatkowski (1892–1972), „*Studia Theologica Varsaviensia*” 11 (1973) nr 1, s. 3–13.

2 W. Kwiatkowski, *Formalna systematyka najstarszej apologii chrześcijaństwa*, cz. 1: *Przedmiot apologetyki totalnej. Próba systematyzacji apologetyki tradycyjnej*, Warszawa 1955, s. 169 (Apologetyka Totalna, 1). Przytaczane cytaty z Kwiatkowskiego nieznacznie uwspółcześniam językowo i interpunkcyjnie.

i dopiero w takim ujęciu zostanie poddana weryfikacji za pomocą wskazanej wyżej metody. Tyle bowiem wystarczy, żeby osiągnąć ograniczony cel artykułu, za który obrano wyłącznie nakreślenie podstawy dla rozpoczęcia dyskusji nad możliwością aktualizacji apologetyki Kwiatkowskiego w dzisiejszych czasach. Tym zaś przykładem, do którego hipoteza zostanie zawężona, będzie argument „z kontrreakcji”, czyli jeden z argumentów warszawskiego uczonego na rzecz wiarygodności historycznej ewangelii³.

1. Przebieg procesu aktualizowania apologetyki totalnej w latach 1937–2024

Chociaż Kwiatkowski podejmował namysł nad apologetyką już wcześniej, za moment powstania apologetyki totalnej należy uznać lata 1937–1938⁴. Wtedy to bowiem uczonego opublikował dwutomową pracę zatytułowaną właśnie *Apologetyka totalna – pierwszy tom o podtytule Przedmiot apologetyki totalnej. Próba systematyzacji apologetyki tradycyjnej*⁵, drugi tom o podtytule *Metody w apologetyce totalnej*⁶. Niniejszy wywód rozpocznie się zatem od przybliżenia treści obu tomów⁷.

3 Sam Kwiatkowski nie nazywa tego argumentu argumentem „z kontrreakcji” i w ogóle nie określa go żadną zwięzłą etykietą, aczkolwiek treść argumentu (przywołana w całości w drugiej części artykułu) pozwala na takie zwięzłe etykietowanie (wybór akurat tego argumentu jako przykładu również zostanie uzasadniony w drugiej części artykułu).

4 Najstarszym artykułem Kwiatkowskiego, który dotyczył problemów apologetycznych podejmowanych potem w apologetyce totalnej, o ile mi wiadomo, był artykuł poprzedzający ją o dziesięć lat: W. Kwiatkowski, *Apologetyka, jej cel i metoda*, „Studia Katolickie” 1 (1927) nr 1, s. 32–44.

5 Por. W. Kwiatkowski, *Przedmiot apologetyki totalnej. Próba systematyzacji apologetyki tradycyjnej*, Warszawa 1937 (*Apologetyka Totalna*, 1).

6 Por. W. Kwiatkowski, *Metody w apologetyce totalnej*, Warszawa 1938 (*Apologetyka Totalna*, 2).

7 Od teraz aż do niemal końca tej części artykułu będę przedstawiał spostrzeżenia Kwiatkowskiego, przy czym ograniczę się tylko do wybranych z nich, które dodatkowo (przeważnie) uprosczę. Chodzi tu bowiem nie tyle o obszerne i szczegółowe przedstawienie apologetyki totalnej, ile o ukazanie jej w zarysie i uprzystępnienie na potrzeby artykułu.

Warszawski apologetyk⁸ wychodzi od przeglądu wybranych odkryć i wniosków z zakresu ówczesnych nauk religioznawczych: psychologii religii, etnologii religii, socjologii religii, filozofii religii oraz historii religii, po czym przechodzi do określenia relacji pomiędzy wymienionymi naukami a apologetyką (na razie rozumianą ogólnie) oraz pomiędzy apologetyką a ówczesnymi naukami teologicznymi.

I tak Kwiatkowski wskazuje na badania psychologiczne, zgodnie z którymi w przeżyciu religijnym człowieka istnieją nie tylko wyobrażenia, uczucia i akty woli, lecz także pierwiastek racjonalny (myśl, idea, poznanie), który pełni rolę naczelną. To z kolei doprowadziło do rozpoznania w tym przeżyciu nastawienia przedmiotowego, które warszawski uczony wyjaśnia następująco:

Przeżycie religijne tym się różni od innych aktów psychicznych, że jest przede wszystkim przeżyciem samego przedmiotu [...]. Przedmiot religijnego przeżycia znajduje się jednak na innej zupełnie płaszczyźnie niż przedmioty poznania lub doznania pozareligijnego: jest to przedmiot, który się różni od świata empirycznego i leży poza światem widzialnym, poza wszelkim doświadczeniem i faktami ludzkimi, a nawet poza wszelką rzeczywistością skończoną, jest zatem przedmiotem transcendentnym⁹.

Powyższe odkrycia, zauważa dalej Kwiatkowski, znalazły potwierdzenie w badaniach etnologicznych, w ramach których stwierdzono, że nawet u podstaw wierzeń ludów pierwotnych widać nie tyle pierwiastek irracjonalny, ile akty intelektualne (wnioskowanie ze skutku do przyczyny), a także że nie ma religii bez przedmiotu transcendentnego¹⁰.

Podobny obraz, według dalszego wywodu uczonego, ukazały badania socjologiczne, zgodnie z którymi każda religia występuje w postaci

8 Apologetyka (nauka o obronie religii) i apologia (obrona religii) nie są dla Kwiatkowskiego pojęciami tożsamymi, dlatego uczony ten, uprawiając apologetykę, a nie apologię, powinien być nazywany apologetykiem, a nie apologetą. Na ten temat zobacz: W. Kwiatkowski, *Stosunek apologii do apologetyki we współczesnym religioznawstwie*, „*Studia Theologica Varsaviensia*” 10 (1971) nr 2, s. 57–68. Por. też dalszą część niniejszego artykułu.

9 W. Kwiatkowski, *Przedmiot apologetyki totalnej*, s. 4. Por. W. Kwiatkowski, *Przedmiot apologetyki totalnej*, s. 1–5.

10 Por. W. Kwiatkowski, *Przedmiot apologetyki totalnej*, s. 5n.

pewnego organizmu społecznego z jakąś ideą przedmiotową, a także, zdaniem wielu, transcendentną¹¹.

Następnie warszawski apologetyk przechodzi do filozofów religii, którzy badali religię z aksjologicznego punktu widzenia, czy mianowicie religijny przedmiot transcendentny – na który wskazywały wymienione wyżej odkrycia i wnioski z zakresu poszczególnych nauk religioznawczych – odpowiada rzeczywistości obiektywnej¹². Otóż jedni filozofowie uważali, że nie odpowiada i stanowi jedynie jakiś wymysł ludzki, natomiast inni uznawali jego zgodność z rzeczywistością. I tak na przykład według założeń materializmu przedmiotem tym miałyby być popęd eudajmonistyczny człowieka, według idealizmu Kanta miałyby to być psychologiczny postulat rozumu praktycznego, ale już na przykład według teizmu miałyby to być byt transcendentny w rzeczywistości obiektywnej¹³.

Dalej Kwiatkowski przechodzi do badań historycznych, w ramach których zauważono w religiach zjawisko samobronienia się, mianowicie że „każda religia przytacza szereg racji, powołuje się na fakty i zjawiska w obronie swoich wierzeń, ponieważ chce [...] uchodzić za prawdziwą”¹⁴.

I wreszcie, na takim religiologicznym tle, uczyony przystępuje do określenia relacji pomiędzy wymienionymi naukami a apologetyką. Otóż w związku z tym, że samoobrony poszczególnych religii (o których mowa wyżej przy historii religii) nie były badane w ówczesnych naukach religioznawczych z aksjologicznego punktu widzenia (o którym mowa wyżej przy filozofii religii), rolę tę wyznacza Kwiatkowski właśnie apologetyce. W jego zatem ujęciu apologetyka to jedna z nauk religioznawczych, która zajmuje się badaniem samoobron poszczególnych religii z aksjologicznego punktu widzenia¹⁵, czy mianowicie broniona

11 Por. W. Kwiatkowski, *Przedmiot apologetyki totalnej*, s. 6.

12 Oczywiście, gdy mowa o rozważaniach filozoficznych, aksjologiczność w przyjmowanym punkcie widzenia można by rozumieć również inaczej. Ograniczam się jednak do sposobu, w jaki rozumie to sam Kwiatkowski; por. np. W. Kwiatkowski, *Przedmiot apologetyki totalnej*, s. 7, 158. Por. też dalszą część niniejszego artykułu.

13 Por. W. Kwiatkowski, *Przedmiot apologetyki totalnej*, s. 6–8.

14 W. Kwiatkowski, *Przedmiot apologetyki totalnej*, s. 8.

15 Por. W. Kwiatkowski, *Przedmiot apologetyki totalnej*, s. 8 (w tym przyp. 1). Por. też np. W. Kwiatkowski, *Formalna systematyka najstarszej apologii chrześcijaństwa*, cz. 1: *Przedmiot apologetyki totalnej*, s. 32.

przez daną religię rzeczywistość religijna odpowiada rzeczywistości obiektywnej¹⁶.

Następnie uczony przystępuje do określenia relacji pomiędzy apologetyką a ówczesnymi naukami teologicznymi, wskazując, że powyższe oblicze religioznawcze apologetyki wiąże się zarazem z jej samodzielnością w stosunku do teologii poszczególnych religii. Apologetyka ma zatem, w ujęciu Kwiatkowskiego, zarówno oblicze religioznawcze, jak i nieteologiczne¹⁷.

Dalej z kolei, po takich wstępnych ustaleniach, uczony przechodzi konkretnie do apologetyki totalnej i do określenia rozpiętości jej przedmiotu materialnego i formalnego, jak również do ustalenia właściwej dla niej metody.

Jeżeli chodzi o przedmiot materialny, skoro apologetyka zajmuje się badaniem samoobrony poszczególnych religii, to znaczy, że apologetyka totalna – jako apologetyka chrześcijaństwa – zajmuje się badaniem samoobrony chrześcijaństwa (katolickiego jako najstarszego)¹⁸. Ta zaś samoobrona, jak doprecyzowuje Kwiatkowski, obejmuje wielowiekowe uzasadnienie

charakterystycznego i podstawowego dla chrystianizmu przeżycia religijnego (wiary), które pod względem przedmiotowym jest skierowane do historycznego Chrystusa-Boga, założyciela chrześcijańskiej religii objawionej [teza chrystologiczna], i do instytucji Kościoła, przechowującego oraz przekazującego nieomylnie poprzez wieki religię objawioną [teza eklezjologiczna]¹⁹.

16 Na temat takiego rozumienia aksjologiczności w punkcie widzenia przyjmowanym w apologetyce por. np. W. Kwiatkowski, *Przedmiot apologetyki totalnej*, s. 6–8 (w tym przyp. 1 na s. 8), 122n., 147, 150; W. Kwiatkowski, *Metody w apologetyce totalnej*, s. 14. Por. też dalszą część niniejszego artykułu.

17 Por. W. Kwiatkowski, *Przedmiot apologetyki totalnej*, s. 8–12. Relację pomiędzy apologetyką a teologią określa tu Kwiatkowski na przykładzie religii katolickiej, aczkolwiek ta sama myśl odnosi się również do apologetyk i teologii innych religii; por. np. W. Kwiatkowski, *Przedmiot apologetyki totalnej*, s. 122n.

18 Por. np. W. Kwiatkowski, *Przedmiot apologetyki totalnej*, s. 8, 11, 13; W. Kwiatkowski, *Metody w apologetyce totalnej*, s. 164.

19 W. Kwiatkowski, *Przedmiot apologetyki totalnej*, s. 13. Por. też W. Kwiatkowski, *Przedmiot apologetyki totalnej. Próba systematyzacji apologetyki tradycyjnej*, s. 13–111.

Jeżeli chodzi o przedmiot formalny, warszawski uczyony proponuje, aby połączyć ze sobą badania z aksjologicznego punktu widzenia „zewnątrzne”, czy mianowicie broniona przez chrześcijaństwo rzeczywistość religijna odpowiada rzeczywistości historycznej, oraz badania z aksjologicznego punktu widzenia „wewnętrzne”, czy mianowicie broniona przez chrześcijaństwo rzeczywistość religijna odpowiada rzeczywistości psychicznej człowieka²⁰. W ujęciu Kwiatkowskiego owo połączenie, a wręcz zespolenie

opiera się na psychicznej strukturze przeżycia wiary chrześcijańskiej, które dochodzi do skutku przy udziale czynnika intelektualnego i wolitywnego; korelatem zaś tego przeżycia jest psycho-historyczna rzeczywistość chrystianizmu, która pod względem religijnym jest rzeczywistością normatywną nie tylko dla intelektu, ale i dla woli. [...] Najlepiej zespolenie to ująć na modłę analogii z całością organiczną, to znaczy, że części poszczególne [czyli badania apologetyczne „zewnątrzne” i „wewnętrzne”] istnieją co prawda przed i poza całością, jednakże specjalny sens i znaczenie otrzymują przez całość i dla całości, ponieważ ujęcie całkowite chrystianizmu z punktu widzenia aksjologicznego osiąga apologetyka „wewnętrzna” i „zewnątrzna” połączone razem. W takiej właśnie całości [...] obydwie apologetyki otrzymują swoją najwyższą syntezę i stanowią jedną apologetykę totalną²¹.

Jeżeli chodzi wreszcie o metodę, z grona różnych metod, które Kwiatkowski przedstawia i omawia²², za właściwą dla apologetyki totalnej uznaje metodę eklezjologiczną, która pozwala na badania psychologiczno-historyczne adekwatne do określonego wyżej przedmiotu²³. Metoda eklezjologiczna opiera się mianowicie na obserwacji faktu wewnętrznego (psychologicznego) w człowieku, który tworzą takie elementy jak na przykład ludzkie pragnienie szczęścia bez końca, oraz na obserwacji faktu zewnętrznego w postaci dwutysiącletniego Kościoła katolickiego,

20 Por. np. W. Kwiatkowski, *Przedmiot apologetyki totalnej*, s. 139, 147, 150; W. Kwiatkowski, *Metody w apologetyce totalnej*, s. 14.

21 W. Kwiatkowski, *Przedmiot apologetyki totalnej*, s. 153n. Por. W. Kwiatkowski, *Przedmiot apologetyki totalnej*, s. 112–154.

22 Por. W. Kwiatkowski, *Metody w apologetyce totalnej*, s. 8–164.

23 Por. W. Kwiatkowski, *Metody w apologetyce totalnej*, s. 165.

który „sam przypisuje sobie posłannictwo boskie i sam również podaje na to odpowiednie argumenty”²⁴.

Jak zatem widać, w pierwszych dwóch tomach Apologetyki totalnej Kwiatkowski przedstawia apologetyczną teorię, dlatego można by przypuszczać, że w kolejnym tomie teoria ta zostanie po prostu zastosowana w praktyce. W rzeczywistości jednak następny tom Apologetyki totalnej (nazwany przez autora tomem drugim, przez co dwa poprzednie zaczęły być uznawane od tego momentu za jeden tom pierwszy) – opublikowany dwuczęściowo: w 1954 roku część pierwsza o podtytule *Religijno-indywidualna świadomość Jezusa*²⁵, w 1956 roku część druga o podtytule *Religijno-społeczna świadomość Jezusa*²⁶ – okazał się zawierać istotne aktualizacje. Przede wszystkim metoda eklezjologiczna została tu zastąpiona metodą historyczną²⁷, która koncentruje się na badaniach nad osobą i dziełem Jezusa, przez co nacisk na badanie samoobrony dwutyścioletniego Kościoła katolickiego został zastąpiony naciskiem na badanie samoobrony samego Jezusa.

W związku z powyższym drugi tom Apologetyki totalnej rozpoczyna się od krytyki tekstualnej i historyczno-literackiej ewangelii kanonicznych oraz od krytycznego omówienia ich interpretacji w ujęciu ważnych wtedy badaczy chrześcijaństwa, takich jak David F. Strauss lub Rudolf Bultmann. W oparciu o te analizy Kwiatkowski dochodzi do wniosku, że ewangelie są źródłami historycznymi i że zawarta w nich treść wywodzi się od Jezusa, realizującego swoją ideę²⁸. Następnie, sięgając do tak rozumianych ewangelii (choć nie tylko do nich), warszawski uczony przeprowadza rozległe, ponad trzystustronicowe badania historyczne

24 W. Kwiatkowski, *Metody w apologetyce totalnej*, s. 144. Por. W. Kwiatkowski, *Metody w apologetyce totalnej*, s. 142–164.

25 Por. W. Kwiatkowski, *Religijna świadomość Jezusa*, cz. 1: *Religijno-indywidualna świadomość Jezusa*, Warszawa 1954 (*Apologetyka Totalna*, 2).

26 Por. W. Kwiatkowski, *Religijna świadomość Jezusa*, cz. 2: *Religijno-społeczna świadomość Jezusa*, Warszawa 1956 (*Apologetyka Totalna*, 2).

27 Por. W. Kwiatkowski, *Religijna świadomość Jezusa*, cz. 1: *Religijno-indywidualna świadomość Jezusa*, s. 7; W. Kwiatkowski, *Religijna świadomość Jezusa*, cz. 2: *Religijno-społeczna świadomość Jezusa*, s. 8, przyp. 1.

28 Por. W. Kwiatkowski, *Religijna świadomość Jezusa*, cz. 1: *Religijno-indywidualna świadomość Jezusa*, s. 19–83.

nad samoobroną Jezusa²⁹ (oraz sześćdziesiąt stron załączników³⁰), których wyniki syntetycznie podsumowuje uczeń Kwiatkowskiego, Tadeusz Gogolewski:

Podstawową w Biblii jest idea królestwa Bożego, czyli panowania Boga (idea teokratyczna), którą głosił Jezus [zarówno według tekstów ewangelijnych, jak i w rzeczywistości historycznej]. Implikowała ona w sobie ideę mesjańską (chrystokratyczną), tj. deklarację [Jezusa], że jest zastępcą Jahwe, czyli Mesjaszem. Ta funkcyjna świadomość Jezusa, zawarta w wypowiedziach o Synu Człowieczym, implikowała u Niego również świadomość proroczą. Jednocześnie deklaracyjna świadomość Jezusa implikowała Jego świadomość genetyczną, czyli Synostwa Bożego [...] w znaczeniu ontycznym. Niezwykłe roszczenia Jezusa jako Mesjasza, proroka i Syna Bożego implikowały z konieczności potrzebę ich [odpowiedniego] umotywowania. Motywacyjna świadomość Jezusa przybrała formę świadomości personalistycznej (wysuwania przez Jezusa własnej osobowości ludzkiej jako cudu moralnego) i dynamicznej w postaci dokonywanych przez Niego cudów, a w szczególności cudu Zmartwychwstania. Umotywowana w ten sposób religijno-indywidualna świadomość Jezusa implikowała na koniec Jego świadomość religijno-społeczną, tj. przekonanie, że do Mesjasza należy założenie królestwa mesjańskiego [...] (ekklezja) jako strony oddolnej (eklezjologicznej) idei teokratycznej. Odpowiadała jej strona odgórna (suwerenna), wskazana w wypowiedziach Jezusa petrokratycznych (obietnica i nadanie władzy suwerennej prymatu Piotrowi-papieżowi) i kerygmatacznych (obowiązek głoszenia wiary zbawczej przez apostołów-biskupów). W ten sposób idea teokratyczna poprzez chrystokratyczną przybrała w Kościele formę idei petrokratycznej³¹. [Zarazem, tak oto „głosząc i urzeczywistniając ideę panowania Boga, Jezus wyznacza każdemu [...] najwyższą wartość życia”³²].

29 Por. W. Kwiatkowski, *Religijna świadomość Jezusa, cz. 1: Religijno-indywidualna świadomość Jezusa*, s. 85–197; W. Kwiatkowski, *Religijna świadomość Jezusa, cz. 2: Religijno-społeczna świadomość Jezusa*, s. 7–223.

30 Por. W. Kwiatkowski, *Religijna świadomość Jezusa, cz. 2: Religijno-społeczna świadomość Jezusa*, s. 228–290 (*Apologetyka Totalna*, 2).

31 T. Gogolewski, *Życie i dzieło ks. prof. Wincentego Kwiatkowskiego*, w: *Ksiądz rektor Wincenty Kwiatkowski. Uczony i człowiek. W trzydziestą rocznicę śmierci*, red. Z. Falczyński, Warszawa 2002, s. 20n.

32 W. Kwiatkowski, *Religijna świadomość Jezusa, cz. 2: Religijno-społeczna świadomość Jezusa*, s. 226 (*Apologetyka Totalna*, 2).

Oprócz wyżej omówionych dzieł, Kwiatkowski opublikował również inne prace. Pomiędzy pierwszą a drugą częścią tomu drugiego *Apologetyki totalnej* wydał w 1955 roku drugie (dwuczęściowe) wydanie tomu pierwszego³³, w latach 1961–1962 opublikował trzecie wydanie tomu pierwszego³⁴ i drugie wydanie tomu drugiego³⁵, a do tego w okresie 1921–1973 opublikował ponad trzydzieści artykułów naukowych³⁶. I także w wielu tych pracach, podobnie jak w omówionym wyżej pierwszym wydaniu tomu drugiego, warszawski uczoney zaktualizował swoją apologetykę. Dla przykładu w kolejnych wydaniach tomu pierwszego i drugiego uwzględnił najnowszą literaturę naukową³⁷. W trzecim wydaniu tomu pierwszego zaktualizował definicję apologetyki totalnej, która wcześniej brzmiała: „Systematyczne i krytyczne poznanie samoobrony podstaw historycznych chrystianizmu jako religii objawionej z punktu widzenia aksjologicznego zarówno w sensie przedmiotowym, jak i podmiotowym”³⁸, natomiast w wydaniu trzecim brzmiała: „Krytyczne i systematyczne poznanie, z punktu widzenia aksjologicznego, przeprowadzonej przez Jezusa Chrystusa samoobrony siebie jako najwyższej wartości religijnej (*Sanctum*)”³⁹. A na przykład w jednym ze swoich ostatnich artykułów zaktualizował Kwiatkowski konstrukcję wyводу historycznego o samoobronie Jezusa, którą wcześniej wyrażał schemat: indywidualne roszczenia Jezusa → ich umotywowanie przez Jezusa →

33 Por. W. Kwiatkowski, *Formalna systematyka najstarszej apologii chrześcijaństwa*, cz. 1: Przedmiot apologetyki totalnej; W. Kwiatkowski, *Formalna systematyka najstarszej apologii chrześcijaństwa*, cz. 2: Metody w apologetyce totalnej, Warszawa 1955 (*Apologetyka Totalna*, 1).

34 Por. W. Kwiatkowski, *Przedmiot i metody apologetyki nowoczesnej*, Warszawa 1961 (*Apologetyka Totalna*, 1).

35 Por. W. Kwiatkowski, *Religijna świadomość Jezusa z Nazaretu*, Warszawa 1962 (*Apologetyka Totalna*, 2).

36 Wykaz publikacji naukowych Kwiatkowskiego zob. w: T. Gogolewski, *Życie i dzieło*, s. 22–25 (ostatnia praca została opublikowana pośmiertnie).

37 Por. W. Kwiatkowski, *Formalna systematyka najstarszej apologii chrześcijaństwa*, cz. 1: Przedmiot apologetyki totalnej, s. 9; W. Kwiatkowski, *Przedmiot i metody apologetyki nowoczesnej*, s. 10; W. Kwiatkowski, *Religijna świadomość Jezusa z Nazaretu*, s. 10.

38 W. Kwiatkowski, *Formalna systematyka najstarszej apologii chrześcijaństwa*, cz. 1: Przedmiot apologetyki totalnej, s. 169. Por. też W. Kwiatkowski, *Przedmiot apologetyki totalnej*, s. 156.

39 W. Kwiatkowski, *Przedmiot i metody apologetyki nowoczesnej*, s. 152.

społeczne roszczenia Jezusa⁴⁰, natomiast w rzeczonym artykule wyraża to schemat: indywidualne i społeczne roszczenia Jezusa → ich ugotowywanie przez Jezusa⁴¹. Innymi słowy, warszawski apologetyk przez niemal całe swoje życie i aż do śmierci w 1972 roku realizował proces aktualizowania apologetyki totalnej.

Również inni uczeni – zarówno za życia, jak i po śmierci Kwiatkowskiego – publikowali różne prace dotyczące apologetyki totalnej, w których nad nią dyskutowali (i rzucali na nią dodatkowe światło, analizowali, krytykowali, traktowali jako punkt wyjścia do nowych koncepcji itd.)⁴². Żaden z nich nie podjął się jednak kontynuowania procesu aktualizacyjnego, który realizował Kwiatkowski. Proces ten został zatem przerwany wraz ze śmiercią warszawskiego apologetyka w 1972 roku. Obecnie zaś nie ma na ten temat nawet dyskusji⁴³.

Nawiasem warto dodać, że obecny brak zainteresowania apologetyką totalną wynika ze względów nie tyle religioznawczo-naukowych⁴⁴, ile raczej teologicznych. Katolicy uczeni zyskali bowiem po Soborze Watykańskim II (1962–1965) nową wrażliwość teologiczną, pod wpływem której zaangażowanie w apologetykę ustępowało zainteresowaniu teologią fundamentalną. Taki też los spotkał apologetykę warszawskiego uczzonego⁴⁵.

40 Por. W. Kwiatkowski, *Religijna świadomość Jezusa z Nazaretu*, s. 103–497.

41 Por. W. Kwiatkowski, *Formalna budowa własnej apologii Jezusa z Nazaretu*, „*Studia Theologica Varsaviensia*” 8 (1970) nr 1, s. 86–137.

42 Szereg takich prac zebrał i przybliżył ostatnio Krzysztof Polak w: *Myśl apologetyczna ks. Tadeusza Gogolewskiego (1921–2003)*, Warszawa 2023, praca doktorska.

43 Co ponownie odzwierciedlają prace zebrane przez Krzysztofa Polaka, o których mowa w przypisie poprzednim.

44 Apologetyka Kwiatkowskiego była poddawana krytyce, aczkolwiek zawsze była to krytyka tylko częściowa, a nawet fragmentaryczna. Nikt natomiast, o ile mi wiadomo, nie podjął się kompleksowego opracowania krytycznego w ujęciu religioznawczo-naukowym. Pewien wgląd w dyskusję krytyczną nad apologetyką totalną wraz z listą opracowań krytycznych zob. np. w: A. Szczepanik, *Warszawska religioznawcza szkoła apologetyczna*, „*Warszawskie Studia Teologiczne*” 23 (2010) nr 2, s. 37–39.

45 Por. np. M. Skierkowski, *Wiarą i/a wiarygodność w ujęciu ośrodka warszawskiego*, „*Biblioteka Teologii Fundamentalnej*” 9 (2014), s. 88–93. Co jednak ciekawe, sam Kwiatkowski przekonywał o zgodności pomiędzy swoim ujęciem apologetyki a myślą soborową; por. W. Kwiatkowski, *Apologetyka naukowa w obliczu uchwały Soboru Watykańskiego II*, „*Roczniki Teologiczno-Kanoniczne*” 14 (1967) nr 2, s. 5–16.

W związku z powyższymi ustaleniami dla dalszej części artykułu formułuje się następujące pytanie: Czy obecnie, po ponad pięćdziesięciu latach od śmierci Kwiatkowskiego, różne elementy apologetyki totalnej mogłyby zostać zaktualizowane? Zarazem – ponieważ przez owe pięćdziesiąt lat badania naukowe nad problemami apologetycznymi rozwinęły się znacząco⁴⁶ – uznaje się za zasadną następującą hipotezę: Obecnie różne elementy apologetyki totalnej mogłyby zostać zaktualizowane, ponieważ we współczesnych badaniach naukowych można znaleźć źródła i spostrzeżenia, które na to pozwalają. Jeżeli zaś chodzi o metodę, za adekwatną do zweryfikowania tak sformułowanej hipotezy – jako obejmującej dwa główne człony: różne elementy apologetyki Kwiatkowskiego oraz współczesne badania naukowe – przyjmuje się metodę polegającą na zestawieniu ze sobą poszczególnych elementów apologetyki totalnej z odpowiadającymi im tematycznie badaniami naukowymi z ostatnich lat.

2. Możliwość zaktualizowania argumentu „z kontrreakcji”

Jak zostało wyjaśnione na początku, ze względu na ograniczony cel artykułu, powyższa hipoteza zostanie w tej części zawężona – z różnych elementów apologetyki totalnej do tylko jednego, przykładowego – i dopiero w takim ujęciu poddana weryfikacji za pomocą wskazanej wyżej metody. Tym przykładem, do którego hipoteza zostanie zawężona, będzie argument Kwiatkowskiego „z kontrreakcji”⁴⁷, który brzmi następująco:

46 Ten ogólny fakt nie wydaje się podlegać dyskusji. Aby podać chociaż jeden przykład, wystarczy spojrzeć na znaczący rozwój badań nad tak zwanym problemem Jezusa historycznego, który miał miejsce od czasów Kwiatkowskiego aż do chwili obecnej; por. np. W. Kwiatkowski, *Od Jezusa historii do Chrystusa kerygmatu. Z dziejów badań nad żywotem Jezusa (1903–1963)*, „*Studia Theologica Varsaviensia*” 2 (1964) nr 1–2, s. 3–30 oraz *The Next Quest for the Historical Jesus*, eds. J. Crossley, C. Keith, Grand Rapids 2024.

47 Wybór akurat tego argumentu jako przykładu uzasadniam tym, iż należy on do – omówionego przeze mnie w poprzedniej części – początku drugiego tomu *Apologetyki totalnej* na temat uznania ewangelii kanonicznych za źródła historyczne. Wybierając zatem argument „z kontrreakcji”, wybieram zarazem jeden z argumentów tworzących podstawy oraz punkt wyjściowy do centralnego w apologetyce totalnej wyводу historycznego o samoobronie Jezusa.

Ewangelie kanoniczne były napisane dla zespołu chrześcijan wierzących jednako, nie chwilowo i przygodnie, lecz stale i z obowiązku. Zespół ten stanowił zorganizowaną wspólnotę religijną o typie hierarchicznym, ześrodkowaną około najstarszej grupy dwunastu jako autoryzowanych świadków życia Jezusa. Z tej grupy, stojącej na czele wspólnoty religijnej chrześcijan, treść ewangelii, którą ta grupa otrzymała od Jezusa w depozyt wiary wraz z obowiązkiem strzeżenia go wiernie przed wszelkimi zmianami (1 Kor 4, 17; 1 Tm 6, 3), przedostawała się do najbliższych komórek tej wspólnoty. Tym sposobem powstał system społeczny, w którym istnieje stały kontakt między nauczającymi a słuchającymi, stała wymiana myśli między grupą kierowniczą a grupą kierowaną i stała kontrola wzajemna i autorytatywna otrzymanej i przekazanej ewangelii Jezusa. Słowem, w tej wspólnocie religijnej, obejmującej grupę dwunastu oraz jej najbliższe komórki, starannie pielęgnuje się depozyt wiary w sposób zespołowy i niezależnie od samowoli jednostki. Skoro więc ewangelie kanoniczne już od chwili swego powstania znalazły się w systemie społecznym, który je zabezpieczał przed skażeniem, to nie miały żadnej możliwości w czasie i przestrzeni, aby zniekształcić rzeczywistość przedstawiając wyidealizowanego Chrystusa wiary jako wręcz niezgodnego z Jezusem historycznym. [...] Gdyby [ewangelicści], pisząc w takich warunkach ewangelie, podali mity i legendy lub urojoną czy domniemaną rzeczywistość o Jezusie, nie byłoby w możliwości przeciwstawić się uzasadnionym wystąpieniom ani ze strony świadków bezpośrednich, ani ze strony czytelników, ani też ze strony wspólnoty wiernych. Z okresu jednak pierwszego i najstarszego pokolenia chrześcijan nic nie wiemy o jakichkolwiek protestach czy wystąpieniach, które by kwestionowały prawdziwość opisanych w ewangeliach wydarzeń⁴⁸.

Żeby osiągnąć ograniczony cel artykułu, wystarczy, że nasza hipoteza zostanie zawężona do najistotniejszego elementu tego argumentu, zgodnie z którym wcześnie chrześcijanie mieli powody i okazje do kontrreagowania na zmiany. Ostatecznie zatem hipoteza artykułu brzmi następująco: Element argumentu „z kontrreakcji” Kwiatkowskiego, zgodnie z którym wcześnie chrześcijanie mieli powody i okazje do kontrreagowania na zmiany w nauczaniu Jezusa i o Jezusie, czy to spisany w ewangeliach, czy też w nauczaniu ustnym, mógłby zostać obecnie

48 W. Kwiatkowski, *Religijna świadomość Jezusa z Nazaretu*, s. 56n.

zaktualizowany, ponieważ we współczesnych badaniach naukowych można znaleźć źródła i spostrzeżenia, które na to pozwalają.

Zgodnie z obraną metodą, powyższy element argumentu Kwiatkowskiego zostanie teraz zestawiony z odpowiadającymi mu tematycznie badaniami naukowymi z ostatnich lat. Będą to badania historyczne, zawierające źródła i spostrzeżenia, zgodnie z którymi – podobnie jak według myśli warszawskiego uczonego – wcześni chrześcijanie mieli powody i okazje do kontrreakcji: gdy rozpoznawali zmiany lub błędy w czytanych przez siebie tekstach, w tym w ewangeliach; gdy rozpoznawali przeinaczenia w słuchanych przez siebie opowieściach, w tym w nauczaniu ustnym przypisywanym Jezusowi lub mówiącym o Jezusie; gdy słyszeli o poglądach bądź widzieli postawy innych osób, które były sprzeczne z ich własnymi przekonaniem – oraz w innych, podobnych sytuacjach. Dla przykładu można tu przywołać badania Michaela J. Krugera i zebrane w nich źródła wczesnochrześcijańskie, które pokazują, zgodnie z argumentacją badacza, że wcześni chrześcijanie nie akceptowali swobodnego zmieniania swoich tekstów i nauk ustnych oraz że taka postawa była we wczesnych kręgach chrześcijańskich rozpowszechniona⁴⁹. Można tu również przywołać moje własne badania i zebrane w nich źródła nowotestamentowe, które – według mojej oceny – przedstawiają w sposób wyraźny różne przypadki kontrreagowania na zmiany, błędy i tym podobne, podejmowane przez Jezusa lub wczesnych chrześcijan – czy to w narracjach, czy w formie napomnień listownych – sugerujące łącznie, że takie kontrreakcyjne zachowania

⁴⁹ Zobacz: Ga 3, 15; Ap 22, 18–19; Didache 4, 13; Papiasz z Hierapolis, Wyjaśnienie mów Pańskich (za: Euzebiusz z Cezarei, Historia kościelna 3, 39, 15, tłum. A. Caba, A. M. Lisiecki, H. Pietras, Kraków 2013 [Źródła Myśli Teologicznej, 70]); List Barnaby 19, 11; Dionizy z Koryntu, List do Rzymian (za: Euzebiusz z Cezarei, Historia kościelna 4, 23, 12); Ireneusz z Lyonu, Przeciwno herezjom 5, 30, 1; 4, 33, 8; 1, 10, 2; 1, 8, 1; 1, 27, 2; anonimowy list pewnego krytyka herezji (za: Euzebiusz z Cezarei, Historia kościelna 5, 16, 3); Polikarp ze Smyrny, List do Filipian 7, 1; Justyn Męczennik, Dialog z Żydem Tryfonem 72; Euzebiusz z Cezarei, Historia kościelna 5, 20, 2; Dzieło przeciwko herezji Artemona (za: Euzebiusz z Cezarei, Historia kościelna 5, 28, 15–18). Por. M. J. Kruger, *Early Christian Attitudes toward the Reproduction of Texts*, w: *The Early Text of the New Testament*, eds. C. E. Hill, M. J. Kruger, Oxford 2012, s. 71–79, <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199566365.003.0005>.

były u początków chrześcijaństwa powszechne⁵⁰. Ponadto, oprócz wyżej wymienionych, można przywołać również inne tego rodzaju badania, źródła i spostrzeżenia⁵¹.

Z jednej strony jest zatem element argumentu „z kontrreakcji” Kwiatkowskiego, zgodnie z którym wcześni chrześcijanie mieli powody i okazje do kontrreagowania na zmiany. Z drugiej – współczesne badania historyczne, zawierające źródła i spostrzeżenia, które – podobnie jak w myśli warszawskiego uczonego – wskazują, że wcześni chrześcijanie mieli powody i okazje do zachowań kontrreakcyjnych. Zestawiając zatem obie perspektywy, widać wyraźnie, że wskazane źródła i spostrzeżenia z badań historycznych⁵² mogłyby zostać włączone do podstawy źródłowej myśli Kwiatkowskiego, przez co owa myśl mogłaby zostać wzmocniona i przystosowana do współczesnych standardów, czyli mogłaby zostać zaktualizowana zgodnie z naszą hipotezą.

Skoro zaś tak, zasadne stają się pytania o możliwość analogicznego zaktualizowania kolejnych elementów apologetyki Kwiatkowskiego. Jeżeli możliwe jest uwspółcześnienie jednego z nich, to może dotyczy to również pozostałych? Zarysowuje się tu zatem podstawa do rozpoczęcia

50 Zobacz: Mt 12, 25–28; 16, 8–12. 22–23; 19, 13–15; 20, 24; 21, 12–13; 22, 29; 23, 13–36; 26, 8–9; Mk 3, 21; 8, 16–21. 32–33; 9, 34. 38; 10, 13–14. 41; 11, 15–16; 12, 24–27; 14, 4–5; 16, 14; Łk 9, 49. 54–55; 10, 40; 18, 15–16; 19, 45–46; 22, 24. 51; 24, 25–27; J 12, 7; 14, 8–9; Dz 6, 1; 8, 20–23; 11, 2–3; 13, 9–11; 15, 1–2. 36–40; 18, 24–26. 28; 21, 20–21; 23, 3; 25, 8; Rz 2, 17–24; 1 Kor 1, 10–13; 3, 3–4; 4, 18–21; 5, 1–5; 6, 4. 6; 9, 3; 11, 17–22. 33–34; 15, 12. 34; 2 Kor 2, 6; 10, 2; 13, 1–2. 10; Ga 1, 6–9; 2, 11–14; 3, 1; 4, 8–11; 5, 7. 15; Ef 4, 17; 5, 8–13; Flp 3, 18–19; 4, 2–3; Kol 2, 8. 16–17. 18–19; 3, 6–10; 1 Tes 2, 3; 2 Tes 2, 1–3. 5; 3, 6. 11–12. 14. 15; 1 Tm 1, 3–7. 20; 5, 11–13; 2 Tm 2, 16–18; Tt 1, 10–14; Hbr 5, 11–12; 10, 25; Jk 4, 1–3. 13–17; 5, 1–6; 1 J 2, 18–19. 26; 4, 1–3; 2 J 7–11; 3 J 9–10; Ap 2, 2. 4–5. 6. 14–16. 20–23; 3, 2–3. 15–19. Por. A. Kogut, *Problem kontrreakcji na zmiany w tekstach i naukach ustnych we wczesnym chrześcijaństwie. Nowe perspektywy historyczne, apologetyczne i fundamentalnoteologiczne*, w: *Pszenica i kłkol. Nowe wymiary współczesnej apologii*, red. P. Artemiuk, M. Kozakiewicz, A. Wróblewska, A. Kogut, Kraków 2024, s. 43–51, 64n.

51 Szczególną uwagę zwróciłbym na przykład na materiał źródłowy podany w: C. L. Blomberg, *The New Testament Definition of Heresy (or When Do Jesus and the Apostles Really Get Mad?)*, „The Journal of the Evangelical Theological Society” 45 (2002) nr 1, s. 59–72.

52 Których to źródeł i spostrzeżeń warszawski apologetyk nie uwzględnił w podstawie źródłowej dla swojego argumentu, co – oprócz źródeł przywołanych w powyższym cytacie – zob. w: W. Kwiatkowski, *Religijna świadomość Jezusa z Nazaretu*, s. 57, przyp. 82n.

dyskusji nad możliwością aktualizacji apologetyki totalnej we współczesnym kontekście⁵³.

Zakończenie

Apologetyka totalna Wincentego Kwiatkowskiego była aktualizowana jedynie do roku 1972, czyli do śmierci jej autora. Po tym czasie proces ten został przerwany, a obecnie nie toczy się na ten temat nawet żadna dyskusja. W niniejszym artykule argumentowano jednak, że jeden z elementów apologetyki Kwiatkowskiego, argument „z kontrreakcji”, mógłby zostać zaktualizowany, ponieważ we współczesnych badaniach naukowych można znaleźć źródła i spostrzeżenia, które na to pozwalają. W ten sposób została nakreślona podstawa do podjęcia dyskusji nad możliwością zaktualizowania apologetyki totalnej w dzisiejszych czasach.

Bibliografia

- Euzebiusz z Cezarei, *Historia kościelna*, tłum. A. Caba, A. M. Lisiecki, H. Pietras, Kraków 2013 (*Źródła Myśli Teologicznej*, 70).
- Blomberg C. L., *The New Testament Definition of Heresy (or When Do Jesus and the Apostles Really Get Mad?)*, „*The Journal of the Evangelical Theological Society*” 45 (2002) nr 1, s. 59–72.
- Gogolewski T., Ks. prof. dr Wincenty Kwiatkowski (1892–1972), „*Studia Theologica Varsaviensia*” 11 (1973) nr 1, s. 3–13.
- Gogolewski T., *Życie i dzieło ks. prof. Wincentego Kwiatkowskiego*, w: *Książka rektor Wincenty Kwiatkowski. Uczony i człowiek. W trzydziestą rocznicę śmierci*, red. Z. Falczyński, Warszawa 2002, s. 17–25.

⁵³ W trakcie pracy nad niniejszym artykułem Przemysław Artemiuk – jeden ze współczesnych apologetyków z Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie – ogłosił rozpoczęcie pierwszych kompleksowych badań nad spuścizną apologetyczną Kwiatkowskiego i jego uczniów, mających się zakończyć w 2027 roku. Można mieć zatem nadzieję, że również wyniki badań Artemiuka będą zachęcać do rozpoczęcia dyskusji nad warszawską myślą apologetyczną; por. *Warszawska Szkoła Apologetyczna (1956–1992). Historia – metodologia – wiarygodność – dziedzictwo*, <https://wt.uksw.edu.pl/nauka/projekty-i-granty/warszawska-szkola-apologetyczna-1956-1992-historia-metodologia-wiarygodnosc-dziedzictwo/> (08.01.2025).

- Kogut A., *Problem kontrreakcji na zmiany w tekstach i naukach ustnych we wczesnym chrześcijaństwie. Nowe perspektywy historyczne, apologetyczne i fundamentalnoteologiczne*, w: Pszenica i kąkol. Nowe wymiary współczesnej apologii, red. P. Artemiuk, M. Kozakiewicz, A. Wróblewska, A. Kogut, Kraków 2024, s. 37–72.
- Kruger M. J., *Early Christian Attitudes toward the Reproduction of Texts*, w: *The Early Text of the New Testament*, eds. C. E. Hill, M. J. Kruger, Oxford 2012, s. 63–80, <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199566365.003.0005>.
- Kwiatkowski W., *Apologetyka, jej cel i metoda*, „*Studia Katolickie*” 1 (1927) nr 1, s. 32–44.
- Kwiatkowski W., *Apologetyka naukowa w obliczu uchwał Soboru Watykańskiego II*, „*Roczniki Teologiczno-Kanoniczne*” 14 (1967) nr 2, s. 5–16.
- Kwiatkowski W., *Formalna systematyka najstarszej apologii chrześcijaństwa, cz. 1: Przedmiot apologetyki totalnej. Próba systematyzacji apologetyki tradycyjnej*, Warszawa 1955 (*Apologetyka Totalna*, 1).
- Kwiatkowski W., *Formalna systematyka najstarszej apologii chrześcijaństwa, cz. 2: Metody w apologetyce totalnej*, Warszawa 1955 (*Apologetyka Totalna*, 1).
- Kwiatkowski W., *Przedmiot i metody apologetyki nowoczesnej*, Warszawa 1961 (*Apologetyka Totalna*, 1).
- Kwiatkowski W., *Religijna świadomość Jezusa, cz. 1: Religijno-indywidualna świadomość Jezusa*, Warszawa 1954 (*Apologetyka Totalna*, 2).
- Kwiatkowski W., *Religijna świadomość Jezusa, cz. 2: Religijno-społeczna świadomość Jezusa*, Warszawa 1956 (*Apologetyka Totalna*, 2).
- Kwiatkowski W., *Religijna świadomość Jezusa z Nazaretu*, Warszawa 1962 (*Apologetyka Totalna*, 2).
- Kwiatkowski W., *Metody w apologetyce totalnej*, Warszawa 1938 (*Apologetyka Totalna*, 2).
- Kwiatkowski W., *Przedmiot apologetyki totalnej. Próba systematyzacji apologetyki tradycyjnej*, Warszawa 1937 (*Apologetyka Totalna*, 1).
- Kwiatkowski W., *Formalna budowa własnej apologii Jezusa z Nazaretu*, „*Studia Theologica Varsaviensia*” 8 (1970) nr 1, s. 79–139.
- Kwiatkowski W., *Od Jezusa historii do Chrystusa kerygmatu. Z dziejów badań nad żywotem Jezusa (1903–1963)*, „*Studia Theologica Varsaviensia*” 2 (1964) nr 1–2, s. 3–30.

- Kwiatkowski W., Stosunek apologii do apologetyki we współczesnym religioznawstwie, „*Studia Theologica Varsaviensia*” 10 (1971) nr 2, s. 57–68.
- Polak K., *Myśl apologetyczna ks. Tadeusza Gogolewskiego (1921–2003)*, Warszawa 2023, praca doktorska.
- Skierkowski M., Wiara i/a wiarygodność w ujęciu ośrodka warszawskiego, „*Biblioteka Teologii Fundamentalnej*” 9 (2014), s. 87–102.
- Szczepanik A., Warszawska religioznawcza szkoła apologetyczna, „*Warszawskie Studia Teologiczne*” 23 (2010) nr 2, s. 27–40.
- The Next Quest for the Historical Jesus*, eds. J. Crossley, C. Keith, Grand Rapids 2024.
- Warszawska Szkoła Apologetyczna (1956–1992). Historia – metodologia – wiarygodność – dziedzictwo, <https://wt.uksw.edu.pl/nauka/projekty-i-granty/warszawska-szkola-apologetyczna-1956-1992-historia-metodologia-wiarygodnosc-dziedzictwo/> (08.01.2025).

